

Kəmalə İslamzadə
Bakı Dövlət Universiteti
(Azərbaycan)
kemale_67@mail.ru

«QOCALARIN ÖLDÜRÜLMƏSİ» BEYNƏLXALQ SÜJETİNİN İCTİMAİ-TARİXİ KÖKLƏRİ VƏ PSIXOLOJİ MƏQAMLARI

Açar sözlər: beynəlxalq süjetlər, «qocaların öldürülməsi», nağıllar, variantlar, motivlər, kataloq, «müdrək qoca» arxetipi

Bir çox xalqların folklorunda müxtəlif modifikasiyalarda təzahür edən «Qocaların öldürülməsi» ənənəvi süjeti A.Aarne – Andreyev beynəlxalq nağıl süjetləri göstəricisində 981* nömrəsi altında qeyd edilmişdir. Əslində bu göstəricidə süjet «Nə üçün qocaları daha öldürmədilər?» adını daşıyır. Süjetin təsviri belədir: «qocaların öldürülməsi barədəki əmrə baxmayaraq bir oğul qoca atasını zirzəmidə gizlədir; aclıq zamanı qoca öz məsləhəti ilə oğlunu vəziyyətdən çıxarır; o vaxtdan etibarən qocaları öldürümlər» (3, 71).

Aarne-Tompson sistemi əsasında Azərbaycan nağıl süjetlərinin kataloqunu hazırlamış İkin Rüstənzadə isə eyni süjeti «Qocaların öldürülməsi» adı altında təsvir edir (19, 277).

Bu süjet Avropa, slavyan, Orta Asiya xalqlarında olduğu kimi Azərbaycan folklor ənənəsində də 2 şəkildə özünü göstərir: 1) nağıl kimi; 2) rəvayət kimi.

Birinci halda biz süjetin şaxələndiyini, koloritli obrazların mövcudluğunu, dilin bədii imkanlarından geniş istifadə olunduğunu müşahidə edirik. İkinci halda isə süjet yığcam, konkret, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə baxımından sönükdür. Belə nümunələrdə obrazların sayı da məhduddur. Məsələn, Azərbaycan folklorunda süjetin rəvayət janrında işlənmiş variantının məzmunu belədir: «Belə rəvayət edirlər ki, qədimdə valideynlər qocalanda övladları onları səbətə qoyub meşəyə apararmış. Orada qurda-quşa yem olsun deyərək tərək edib gedərmiş. Bir oğul da öz anasını beləcə səbətə qoyub meşəyə yollanır. Anası əvvəlcədən topladığı ağ çiçəkləri yol uzununu bir-bir yerə atır. Oğlu meşənin sıx yerində anasını qoyub getmək istəyəndə qadın ona deyir:

- Oğul, o ağ çiçəklər tökdüyüm cığırla get ki, qaranlıqda yolu azmayasan.
Ananın bu sözləri sanki oğlunu ayıldır. O utanıb anasını geri qaytarır».

Süjetin nağıllarımızda da fərqli variantları mövcuddur: «Murdar adət» (14, 135-139), «İsgəndər» (13, 192-194), «Əzazil padşah» (5, 160-164), «Padşahın əmri» (4, 157) və s. Həmin nağıllarda təfərrüat fərqləri olsa da, süjetin təsvirində qeyd edilən motivlərin əsasən təkrarlandığını görürük. Burada xalq sənətkarlarının hüdudsuz fantaziyası, improvizatorluğu sayəsində süjetdəki hadisələri hərəkətə gətirən, onlara təkan verən motivlərin hansı formada dəyişildiyini izləyə bilirik. Bu isə motivin yeni-yeni nağılların meydana gəlməsini təmin edən süjetyaradıcı funksiyasını və potensialını bir daha nümayiş etdirir. B.N.Putilov məqalələrindən birində süjetin formalaşmasında motivin rolu barədə yazırdı: «Motiv sadəcə süjeti quran

element, tərkib hissəsi deyildir. Müəyyən mənada epik motiv süjetin inkişafını proqramlaşdırır və şərtləndirir. Motivdə həmin inkişaf bu və ya başqa şəkildə nəzərdə tutulmuşdur» (17, 149).

Sözü gedən mövzu ilə bağlı əlimizdə olan bütün örnəklərdə qədim adətə, yaxud hökmdarın əmrinə görə, qocaların öldürülməsi motivi iştirak edir. Lakin öldürülmə üsulları müxtəlifdir: dənizə atma, dağ başından yuvarlatma, qaya üstündə qoyub qurda-quşa yem etmə və s.

Digər motiv övladın bu adəti pozmasıdır ki, buna təkan verən səbəblər də ayrı-ayrı nağıllarda fərqli şəkildə göstərilir: övladın öz valideyninə hədsiz məhəbbəti; valideynin vurduğu eyhamın ona təsir etməsi (Oğlu atasını səbətə qoyub qayanın başına aparır. Geri qaytarmaq istəyəndə atası tapşır ki, səbəti saxlasın, çünki gələcəkdə bu səbət onun da oğluna lazım olacaq); bu qisməti özünün də yaşayacağını göz önünə gətirməsi (oğul atasını içində gətirdiyi səbətdə özünü təsəvvür edir); atasını və ya anasını ölümə aparmasına rəğmən valideyninin onun qayğısına qalması (qayıdanda anası oğluna deyir: «oğul, o cığırla get ki, yolu azmayasan») və s.

Övlad valideynini gizlədir. Bu motiv təndirdə, evdə, mağarada, quyuda və ya dəyədə (rus variantında) gizlətmək kimi variantlarda üzə çıxır.

Növbəti motiv ölkəyə, xalqa hansısa bir təhlükənin üz verməsi (əjdahanın suyun qarşısını kəsməsi, aclıq – rus variantında), yaxud çətin tapşırıqın yerinə yetirilməsi zərurətinin meydana çıxmasıdır (zülmət dünyasına yol tapılması, əksi çaya düşmüş qızın şəklinin tapılması, eyni boyda və rəngdə olan atların hansının ana, hansının bala olduğunun müəyyənləşdirilməsi, mermər daşın üzərində deşiklərin açılması və s.).

Məhz bu motivdən sonra gözləmə mövqeyində, statik vəziyyətdə olan qoca ata və ya ana aktiv pozisiyaya keçir. O, müşkülün çözülməsində, problemin həll olunmasında öz dəyərli məsləhəti ilə həlledici rol oynayır.

Əslində bu obraz həmin süjetdə müdrik qoca arxetipinin təzahürü kimi çıxış edir. O, insan cəmiyyətinin uzun əsrlər boyu topladığı təcrübəni, elmi bilik və müşahidələri özündə daşıyıb tətbiq edən bir surətdir. İkili, ziddiyyətli xarakterə malik, bəzən mədəni qəhrəman, hərdən də trixster kimi hərəkət edən «müdrik qoca» arxetipi bu süjetdə öncə pozucu, zərərli bir ünsür olaraq ölümə məhkum edilir. Qocaların öldürülməsi əmrinin verilməsi üçün səbəb kimi göstərilən onların qaça-qaçda, davada əl-ayağa dolaşmasını, maneçilik törətməsini xatırlatmaq kifayətdir. Sonra isə o, problemi yoluna qoyaraq öz nizamlayıcı funksiyasını həyata keçirir. Süjetin finalına doğru «müdrik qoca» arxetipinin mənfi xislətli maskası müsbət xarakterli fəaliyyəti ilə əvəzlənir. Məhz bunun mükafatı olaraq qocaların öldürülməsi adəti aradan qaldırılır.

Bu süjetin bütün kataloqlara düşməsi, bir çox xalqların folklorunda onunla bağlı nümunələrin olması belə düşünməyə əsas verir ki, həmin süjetin real tarixi əsası vardır. Yəni cəmiyyətin inkişafının aşağı pillələrində, sivilizasiyaya doğru olan yolun lap başlanğıcında vəhşi təbiət qanunlarının, yaşamaq uğrunda mübarizənin diktəsi ilə tayfanın ahıl yaşına çatmış nümayəndələrindən qurtulmaq zərurəti yaranmışdır. Belə ki, əldən düşüb zəifləmiş, ov prosesində iştirak edə bilməyən, ərzaq tədarükündə öz payı olmayan qoca və qarılar yaşamaq üçün qidalanmalı, cavanların ovuna şərik olmalı idilər. Bundan başqa xəstələnib yatağa düşən, müstəqil surətdə özünü idarə edə bilməyən qocalara qulluq lazım idi. Bu da tayfanın müəyyən üzvlərinin kollektivin ümumi marağında olan işlərdən aralanması hesabına ola bilərdi. Deməli, yaşlılar tayfa üçün bir buxova çevrilir, yaşamaq uğrunda amansız təbiət qüvvələri ilə apardığı mü-

barizəsində ona mane olurdular. Tayfa bunu ədalətsizlik hesab edərək qocaların təcridini və-cib sayırdı.

Qocaların öldürülməsi adəti konkret bir xalqa və ya millətə deyil, bütün bəşər cəmiyyətinə aid olmuşdur (əlbəttə ki, bəzi istisnalar da vardır). Əslində bu, həm də heyvanlara məxsus olan özünü, gələcək nəsli, övladlarını qorumaq instinkti səviyyəsində baş verirdi. Məlumdur ki, heyvanlar arasında biri xəstələnəndə, yaxud özünü qeyri-adekvat aparanda digərləri yığışib onu öldürürlər ki, başqalarını da yoluxdurmasın. Məsələn, qarışqalarda bu hal müşahidə olunmuşdur. Bəzən arı ailələrində pətəyə əliboş qayıdan, tənbellik edən arı olur ki, onu da öz həmcinsləri ümumi işə payını vermədiyi üçün məhv edirlər. Heyvanların həyatını, davranışlarını gözəl bilən R.Kiplinq «Mauqli» nağılında təsvir edir ki, «ov zamanı müvəffəqiyyətsizliyə uğrayan qoca qurd Akelanın cəngəllik qanunlarına görə, artıq sürüyə başçılıq etməyə ixtiyarı yoxdur. O, sürüdəki digər qurdlar tərəfindən öldürülməyə məhkumdur» (10, 17-18).

Lakin heyvanlarla insanlar arasında bəzi oxşar cəhətlər, ortaq instinktlər olsa da, insan yeganə şüurlu varlıqdır və o öz təkamülü ilə bütün canlılardan üstünlüyünü sübut etmişdir. İnkışafının müəyyən mərhələsində insan cəmiyyəti lazım olduğundan artıq ərzaq tədarük etməyi, yalnız bu gününü deyil, gələcəyini də təmin etməyi öyrənmiş, təbiət qüvvələri ilə bağlı müəyyən biliklərə yiyələnmiş, onlardan qorunmağın yollarını tapmış və öz qocalarını öldürməyib, onlara qulluq etməyin, onların ehtiramını saxlamağın mümkünlüyünü də dərk etmişdir. Lakin bəzi tayfalar qocalardan qurtulmağın zəruri olduğu mərhələni arxada qoysalar belə, bir müddət də ətalət üzrə həmin adətdən əl çəkməmiş, bu adət fərqli formalara transformasiya edərək yeni mənalar qazanmışdır. Belə faktlar bəzi tarixi mənbələrdə qorunub saxlanılmışdır. Məsələn, tarixin atası Herodot türk tayfalarından biri olan massagetlərdən, qəhrəman Tomiris anadan danışmaqla yanaşı onların qocalarla bağlı adətlərini də təsvir etmişdir: «Əgər kimsə çox qocalarsa, qohumları yığışib onu qurban kəsər və ətini digər qurbanlıq heyvanların əti ilə birgə bişirib yeyərlər. Belə ölüm onlar üçün böyük səadət sayılır. Hansısa bir xəstəlikdən öləni isə onlar yeməzlər, dəfn edirlər. Bu zaman mərhumun yaşına baxmayaraq qurban verilə bil-məməsini bədbəxtlik hesab edirlər» (15, 79).

Strabon öz «Coğrafiya» əsərində vaxtilə bizim ərazilərdə məskunlaşan kaspilərin yaşlılara münasibətindən bəhs edir. O yazır: «Kaspilərin valideynləri 70 yaşını keçəndə onları bağlı qapı arxasında ölənədək ac saxlayırlar» (21, 488).

Daha sonra müəllif davam edir: «... onların meyitini isə çölə atırlar; sonra uzaqdan müşahidə edirlər: əgər cəsədin xərəkdən quşlar tərəfindən salındığını görsələr, mərhumu bəxtiyar sayırlar, əgər bunu vəhşi heyvanlar və köpəklər edərsə daha az xoşbəxt hesab edirlər; nəşinə toxunulmayan mərhumun isə bədbəxt olduğuna inanırlar» (21, 491).

Strabon digər tayfaların buna bənzər adətlərini də qeydə almışdır. Məsələn, alim Onesikri-tə istinadən yazır: «Qocalıqdan və xəstəlikdən əldən düşmüş adamları onlar diri-diri məhz bunun üçün saxladıkları və öz dillərində «məzarçı» adlandırdıkları itlərə atırdılar. Baktriya paytaxtının divarlarından kənar ərazilər təmiz olduğu halda, içəridə böyük bir sahə insan sümükləri ilə dolu idi. İsgəndər bu adəti ləğv etdi» (21, 488).

«Derbiklərdə 70 yaşından yuxarı kişiləri öldürüb, meyitini yaxın qohumları yeyirlər. Qarıları isə boğurlar, lakin yeməyib basdırırlar. Ümumiyyətlə, derbiklər qadın cinsindən olan heç

bir varlığı – heyvanı, quşu yeməzlər. 70 yaşınadək dünyasını dəyişən kişiləri yeməyib dəfn edirlər» (21, 490-491).

«...Qottentotlarda, kafirlərdə, Asiyada, Sumatrada yaşlıları ağaca dırmaşmağa məcbur edir, sonra isə ağacı silkələyərək mahnı oxuyurlar: «Vaxt çatıb, bar yetişib, onu silkələməyin zamanıdır». Daha sonra onları öldürüb yeyirlər (koryaklar, kamçadallar, çukçalar və b.) (7, 403).

Görkəmli buryat folklorşünası M.N.Xanqalov qoca və qarılardan öldürülməsi adətinin ləğv olunması haqqında əfsanə mətnini təqdim edərkən onu xalqın tarixi, qədim əcdadlarımızın ibtidai həyat tərzini ilə əlaqələndirmişdir. Belə ki, əsas məşğuliyyəti ovçuluq olan buryatlar yeni ovlaqların axtarışında tez-tez yerlərini dəyişirdilər. Bu zaman qocalar onlara yük olurdu. M.N.Xanqalov həm də qocaların öldürülməsi aktının təsvirini də vermişdir. Həmin adətin adı buryat dilindən tərcümədə «piy udmaq»dır (26).

1978-ci ildə ekspedisiya məqsədi ilə Qobi səhrasına ezam olunmuş nüvə fiziki V.A.Şoqolev monqollarda XX əsrdə belə qocaların öldürülməsi adətinin icra edildiyini göstərir. Bu, tərəkəmə həyatına fiziki cəhətdən dözə bilməyən qocaların öz xahişi ilə olurdu. Qeyd etməliyik ki, burada mərasim əlamətləri qorunub saxlanılmışdır. Belə ki, «öldürülmə» («o biri dünyaya yola salma») aktı qocanın kiçik qız nəvəsi tərəfindən həyata keçirilir. Mərasimin əsas aləti isə keçinin və ya qoyunun diz sümüyü – aşığıdır. Yəni nəvə babasının boğazına sümüyü itələyir və boğulma baş verir (27).

Bütün bu informasiyalardan göründüyü kimi, bəzi tayfalarda həmin vəhşi adət qurbanvermə mərasimi ilə çarpazlaşmışdı. Tayfaların bir qismi ondan özləri uzaqlaşmış, digərlərinə isə bunun üçün kəndə müdaxilə lazım gəlmişdir. Məsələn, baktiryalıların (indiki əfqanların və taciklərin əcdadları) ərazisini torpaqlarına qatan, onları özünə tabe edən Makedoniyalı İsgəndər yerli tayfanın vəhşi adətinə də son qoymuşdur.

Tarixi mənbələrdəki məlumatlarda həmin adətin qurbanvermə mərasiminin bir növünə çevrilməsinin məntiqini, spesifik səbəblərini müəyyənləşdirmək üçün bəzi işarələr qorunub saxlanılmışdır. Herodotun və Strabonun qeydlərindən anlaşılan odur ki, tibbin aşağı səviyyəsi, yoluxucu və digər xəstəliklərin yayılması, müharibələr, təbii fəlakətlər və s. səbəblərlə əlaqədar sözü gedən dövrlərdə insan ömrünün orta həddi indikinə nisbətən aşağı olmuşdur. Odur ki, tayfanın ahıl çağına qədər yaşaya bilən, 70-ini haqlayan tək-tək üzvləri hansısa əməlinə görə tanrı tərəfindən seçilmiş, onun lütfünü qazanmış şəxslər hesab olunurdu. Onların qurban kəsilərək qohumları tərəfindən yeyilməsi isə tayfanın digər üzvlərinin özləri üçün uzun ömür arzusu ilə bağlıdır. Onlar bu sağlamlıqdan, xoşbəxtlikdən, uzunömürlülükdən sözün hərfi mənasında pay almaq istəyirdilər.

«Qızıl küp» adlı rus nağılından olan aşağıdakı hissə bəlkə də qocaların yeyilməsinə bir işarədir: «Biri vardı, biri yoxdu, bir ölkədə çox varlı ağa yaşayırdı. Amma olduqca xəsis idi. Onun üç mülkü vardı. İki mülkündəki qocaları yeyib bitirmişdi («поел»? – K.İ.). Artıq üçüncüyə keçmişdi» (18, 288).

«Yeyib bitirmişdi» («поел») sözünün «başını yemək», «axırına çıxmaq» anlamındakı məcazi mənada, yoxsa gastronomik anlamdakı müstəqim mənada işləndiyi dəqiq bəlli olmasa da, cümlənin məhz bu şəkildə qurulması düşünməyə vadar edir.

Qocaların öldürülməsi adətinin səbəbini ibtidai insanların qəddarlığında axtarmaq, bizcə, düzgün olmaz. Bu adət daha çox onların dini görüşləri və ölümdən sonrakı həyata inanmaları ilə bağlıdır. Onlar ölməklə insanın müqəddəslər dünyasına qovuşacağına əmin idilər. Bu səbəbdəndir ki, bəzən qocalar ölümü könüllü olaraq qəbul edirdilər. Beləliklə, dini görüşlərin, utilitarizmin, əcdad kultunun qovşağında formalaşmış «o biri dünyaya yola salma» ritualı ilə qarşı-qarşıyıyıq.

V.V.Kallaşın «İbtidai cəmiyyətdə çalışmaq iqtidarında olmayan qocaların vəziyyəti» məqaləsində slavyanlarda «o biri dünyaya yola salma» ritualını anlamağa kömək edən müqayisəli materiallar təqdim olunmuşdur. O, slavyanlardakı «müqəvvanın suda batırılması» mərasimində qocaların öldürülməsinin əks olunduğu fikrini irəli sürmüşdü (9, 45-73).

Sözü gedən adətin ritualla əlaqəsi məsələsinə bir qədər sonra qayıdacağıq.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un haqlı olaraq arxaik dastanlar tipinə aid edilən «Dəli Domrul» boyu cəmiyyətin qocalara öz zamanını doldurmuş, vaxtını bitirmiş lazımsız varlıqlar kimi yanaşdığı dövrlərin izlərini üstüörtülü şəkildə özündə daşıyır. Bu boy 899 nömrəli «Can əvəzinə can» beynəlxalq süjetinin üzərində qurulsa da, müəyyən epizodlar, surətlərin dilindən səslənən sözlər qocalara laqeyd münasibətdən xəbər verir. Xatırladaq ki, həmin boyda ölüm mələyi Əzrayil Allahın əmri ilə Dəli Domrula deyir ki, əgər sağ qalmaq istəyirsə, canı yerinə can bulsun. Dəli Domrul ata-anasına müraciət edir. Lakin onların hər ikisindən rədd cavabı alır. «Dünya şirin, can əziz...» - deyən valideynləri canlarını Dəli Domrudan əsirgəyirlər. Belə olduqda Dəli Domrul ölməzdən qabaq öz zövcəsi ilə görüşüb halallaşmaq üçün Əzrayildən izin istəyir. Olanları xanımına danışanda qadın cavab verir:

«...Sənin ol müxənnət anan-baban
Bir canda nə var ki, sana qıyamamışlar?
Ərş tanığ olsun, kürsi tanığ olsun,
Yer tanığ olsun, gög tanığ olsun,
Qadir-tənri tanığ olsun,
Mənim canım sənin canına qurban olsun!» (12, 83)

Gəlinin öz qayınata və qayınanasını «müxənnət» adlandırması, hardasa, başa düşüləndir. Çünki, fədakarlıq türk ata-analarına xas bir xüsusiyyət olduğu halda, valideynlərin öz oğullarının probleminə laqeyd qalması hiddət doğurur. Lakin razılaşaq ki, bugünkü əxlaq normaları çərçivəsində nəzərdən keçirsək, Dəli Domrulun öz valideynlərinə etdiyi müraciət də mentalitetimizə qətiyyəən uyğun gəlmir. Dəli Domrul onu böyüdüüb tərbiyə edən insanlara, kobud desək, «siz ölün ki, mən yaşayım» - təklifini edir. Bu hərəkət «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının ruhu ilə də ziddiyyət təşkil edir. «Ana haqqı, tanrı haqqı» kəlamı eposun müxtəlif boylarında dönə-dönə səslənir. Qazan xanın anasını qaytararsa düşmənin yağmaladığı var-dövlətindən, ailəsindən vaz keçərək geri qayıdacağını söyləməsi oğuzlarda valideynlərə dərin hörmət bəslənildiyini sübut edən faktdır (10, 48). Bunun əksinə olaraq Allah-təala Dəli Domrulla zövcəsinə 140 il ömür verib, valideynlərinin canını alanda belə onda bir oğul kimi nə təəssüf, nə kəndər, nə də hüzn hisslərinin oyandığını müşahidə etmirik.

Kamal Abdulla Dəli Domrulun (eləcə də yunan mifində Admetin) məhz valideynlərindən can istəməsini belə izah edir: «Qullar, əsirlər, nöqərlər, əyan-əşrəflər, nəhayət adi adamlar nədənsə heç yada düşmür. Bu nədir, qədim dünya demokratiyasıdır mı?.. Yəqin ki, belə imiş!» (1, 217).

Bəs bu mənzərəni necə şərh etmək olar? Məlumdur ki, semiotikanın prinsiplərinə görə, nümunədə hər hansı epizod və ya fəaliyyət bir cümlə, ifadə, söz səviyyəsində olsa belə müəyyən hadisəyə həтта cüzi işarə edirsə, deməli, həmin məsələlər arasında doğrudan da əlaqə vardır. Dəli Domrulun valideynləri ilə davranışında da «qocaların öldürülməsi» süjetindəki münasibətlə assosiasiya doğuran məqamlar sezilir. Dəli Domrulun can üçün «yad qızı halalına» deyil, məhz qoca valideynlərinə müraciət etməsi onların öz ömürlərini yaşayıb cəmiyyət üçün lazımsız, artıq adamlara çevrildiyi fikrinin qaynaqlandığı erkən dövrlərin əlamətidir. Doğrudur, sözü gedən adət (qocaların öldürülməsi) boyda təsvir edilən mərhələdə artıq mövcud deyildi. Bununla belə onun izləri rudiment şəklində şüuraltıya çökərək «can əvəzinə can» süjetində pərdələnmiş formada təzahür etmişdir.

Gəlinin qocaları «müxənnət» adlandırması, sonda Dəli Domrulla halalının mükafatlandırılması, ata-ananın isə canının alınması boyun mətnində həmin hadisəyə (ata-ananın oğluna can verməkdən imtinasına) mənfi münasibəti əks etdirir.

«Dəli Domrul boyu»nu bu və ya başqa münasibətlə araşdıran tədqiqatçılar əsas qəhrəmanın valideynləri ilə söhbətini şərh edərkən elə boyun mətninin, məzmununun təsiri altına düşərək, öz canından keçə bilməyən ata-ananı qınayırlar (6, 29). Yaxud da Dəli Domrulun valideynlərindən can istəməsini yeni ilə köhnənin qarşıdurması, köhnəni yeninin əvəzləməsi kimi izah edirlər.

Məsələn, Kamal Abdulla «Dəli Domrul» boyu ilə bağlı yazır: «Qarşıdurma motivi (Atalar və oğullar – K.İ.)... çox spesifik şəkildə – yəni nə faciə kulminasiyasına çatdırılmış, nə də gərginliyi tam götürülmüş şəkildə həll olunur. Həll olunma məqamı... kənardan gəlir. Yuxarı qüvvələr Dəli Domrulun ata-anasının canını alırlar – bununla da qarşıdurma aradan götürülür» (1, 232).

Valideynlərinin Dəli Domrula canlarını qiyməməsi Əli Sultanlı tərəfindən islamdan əvvəlki görüşlərlə əlaqələndirilir. Tədqiqatçı bu epizodla Dədə Qorqud haqqındakı əfsanələrdə yer almış ölümdən qaçma motivi arasında bir bağlılıq görür (22, 17).

Məlumdur ki, islamda ölüm labüd, qaçılmaz bir fakt kimi qəbul edilməklə yanaşı, həyatın sonu deyil, onun bir başqa formada davamı kimi qiymətləndirilir. Odur ki, ölümə nifrət islam zidd bir düşüncədir.

Valideynlərin rədd cavabını mifoloji nöqteyi-nəzərdən izah etməyə çalışan A.Acalov yazır: «Əslində onların ölümü daxili məzmun və funksiya baxımından Domrulun ölümünü əvəz edə bilməz və buna görə də, mifoloji məntiq tərəfindən qəbul edilmir. Həmin məntiqə görə qoca yox, yalnız cavan, nəsil artımını təmin etməyə qadir, məhsuldarlıq potensialı yüksək olan varlığın ölümü onun özünün və bu yolla bütövlükdə təbiətin yenidən dirçəlməsini şərtləndirə bilər» (2, 232).

«Can yerinə can» süjeti şamanizmdən qalma əski bir görüşdür. «Bir azarlımı xilas eləmək üçün bir can fəda edilməli, can yerinə can verilməlidir. Bu can xəstənin bütün azar-bezarını və günahlarını öz üstünə götürərək onun başına fırlanar (Azərbaycan türkcəsində bu gün də

işlənərkən olan «başına dolanmaq», «qadasını almaq» ifadələri hər halda həmin inanışın izlərini yaşadır» (8, 69).

A.İnan «Əski Türk dini tarixi» əsərində qeyd edir ki, qazax və qırğızlarda başına dönmək, dolanmaq mənasında «aunalayın» sözü işlənir (8, 69).

Yeri gəlmişkən, «can əvəzinə can» beynəlxalq süjeti yunan əsətirində də işlənmişdir. «Belə ki, Admet Allah Brimaya qurban verməyi yadından çıxardığı üçün ölümə məhkum edilmişdir. Apollon onun ölümünü əvəz etdirməyə müvəffəq olur. Admet qoca atasına və qoca anasına müraciət edir. Onlar özlərini oğulları yolunda qurban verməyə razı olurlar. Ağır vəziyyət qarşısında Admetin arvadı Alkestra ölümə razı olur. Alkestra öz adamları ilə, xüsusən öz uşaqları ilə görüşür, ölüm qarşısında dayanır. Ölüm Allahı onun canını alır. Lakin təsadüfən Admetə qonaq gələn Herakl dostunun bədbəxtliyini bilir, Tanat (ölüm Allahı – K.İ.) ilə mübarizə apararaq onu məğlub edir; Alkestranı qurtarır» (22, 73-74).

Vaxtilə Ə.Sultanlı, K.Abdulla yunan əsətiri ilə «Dəli Domrul boyu»nu müqayisə etmiş, Admet-Dəli Domrul – Herakl paralelləri ilə bağlı maraqlı qənaətlərini irəli sürmüşlər (22, 73-77; 1, 216-219).

Lakin Dəli Domrulun hərəkətində (ata-anasına onun yerinə ölməyi təklif etməsində) qeyri-etik, qeyri-sivil məqamı görünəndə VIII boyla yanaşı bu boyun daha qədim olduğuna dəlalət edən əlamətlər yalnız sözü gedən epizodla məhdudlaşmır. Qəhrəmanın fəvqəltəbii qüvvə ilə (Əzrayil) mübarizəsi, sivil cəmiyyət və dövlətlərdə ciddi qanunlarla nizamlanan birgəyaşayış qaydalarından xəbərsiz olması (quru çayın üzərindən körpü salıb, keçəndən 30, keçməyəndən döyə-döyə 40 axça alması), Əzrayilə müraciətində üzüm bağlarını, şərab istehsalını xatırlaması, nəhayət, «can əvəzinə can vermə» anlayışının özü boyun arxaikliyindən xəbər verir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tarixi mənbələrdə bəzi xalqlarda qocalara ehtiramla yanaşıldığı barədə məlumatlara da rast gəlirik. Məsələn, Strabonun əsərində b.e.ə. IV əsrdən eramızın VIII əsrinədək indiki Azərbaycanın ərazisində mövcud olmuş Albaniya dövlətinin əhalisi haqqında belə bir informasiya qeyd alınmışdır: «Albanlarda qocalıq son dərəcədə şərəfli-dir. Həm də bu, yalnız valideynlərə deyil, başqalarına da aiddir. Mərhumlara qayğı, hətta onların xatırlanması belə günah sayılır. Ölülərlə birgə onların bütün varidatı da basdırılır, buna görə də onlar (albanlar – K.İ.) ata mirasından məhrum, kasıb yaşayırlar» (21, 477).

Bu, adətin heç də universal olmadığını təsdiq edir. «Elə ibtidai tayfalar vardır ki, həmin adətdən, ümumiyyətlə, xəbərsizdirlər» (7, 403). Deməli, təkamül nərdivanında müəyyən pillələrə buraxan, adlayan etnoslar da mövcuddur.

XX əsrin 30-cu illərinin sonunda Trits Paudler sözü gedən süjeti Avropa xalqlarının şifahi ədəbiyyatında tədqiq etmişdir. Lakin bu araşdırma həmin mövzudakı nağıl və rəvayətlərin, «qocaların öldürülməsi» süjeti ilə bağlı materialların bir yerə yığılması idi. Tədqiqatda məsələnin tarixi, ictimai və psixoloji aspektləri, ritualla əlaqəsi, ümumiyyətlə, nəzərdən keçirilmirdi (Bax: Dil Volkserzählungen von der Abschaffung der Altentötung von Fritz Paudler. Helsinki, 1937).

«Qocaların öldürülməsi» süjetinin başqa xalqların folklorundakı təzahürləri üzərində aparılan müşahidələr, nümunələrin müqayisəsi maraqlı qənaətlərə gətirib çıxarır. Süjetin rus, Ukrayna, Belarus şifahi ədəbiyyatlarında işlənmiş variantları Şərqi Slavıyan xalqları nağıllarının

müqayisəli süjet göstəricisində öz əksini tapmışdır. L.Q.Baraq, İ.P.Berezovski, K.P.Kabaşnikov, N.V.Novikov tərəfindən tərtib edilmiş göstəricidə həmin süjet əsasında qurulmuş 6 rus, 10 Ukrayna və 4 Belarus nağılı qeyd olunmuşdur (20, 250-251).

Slavyan xalqlarının folklor nümunələri üzərində tədqiqat aparmış folklorşunas Natalya Nikolayevna Veletskaya «qocaların öldürülməsi» süjetini «Arxaik slavyan rituallarının bütprəstlik simvolikası» monoqrafiyasında nəzərdən keçirmiş, problemin tarixi, etnoqrafik, dini və poetik tərəflərini şərh etmişdir. O, qocaların o biri dünyaya yola salınması (göndərilməsi) ritualının əcdad kultu ilə bağlı olduğu qənaətində idi.

Vaxtilə N.A.Kislyakov qocaların öldürülməsindən bəhs edən tacik rəvayətlərinə həsr olunmuş məqaləsində Asiya və Avropa xalqlarının analoji nümunələrini də müqayisə etmişdi. Yeri gəlmişkən, qeyd etməliyik ki, yuxarıda həmin adətin baktriyalılarda olduğundan danışmışdıq. Baktriyalılar isə tacik və əfqanların birbaşa əcdadı hesab olunur. Deməli, tacik folklorunda qocaların öldürülməsi süjetinin mövcudluğu heç də təsadüfi deyildir. N.A.Kislyakov belə nəticəyə gəlirdi ki, qocaların o biri dünyaya göndərilməsi adəti ilə əcdad kultu eyni tarixi mərhələdə yanaşı mövcud ola bilməz (11, 71-82).

Bu fikirlə razılaşmayan N.N.Veletskaya öz mövqeyini belə əsaslandırır: «Adətin ictimai quruluşun elementi kimi mövcud olduğu dövrdə əkinçi həyat tərzini keçirən cəmiyyətin rifahı təbiətin normal fəaliyyətindən asılı idi. Təbii fəlakətlər ictimai fəlakətləri doğururdu. Himayəçi əcdad ruhlarının təbiətlə bağlı olduğu və təbiət qüvvələrini idarə etməyə, yaxud onlar üzərində hökmranlığa qadir olduğu təsəvvür edilirdi. Himayəçi əcdadların gücünə inam insanları məcbur edirdi ki, o biri dünyaya öz elçilərini göndərsinlər. Cəmiyyət onların köməyi ilə fəlakətə gətirib çıxaran bələlərdən qurtulmağa ümid edirdi. Ən qorxulu fəlakətlərdən biri uzun müddətli qıtlığın nəticəsi olan aclıq idi» (24, 59).

Qalisiyadan toplanmış nağıl variantında quraqlıq nəticəsində yaranmış qıtlıq üzündən qocaların suda batırılması əmri verilir. Sadələşdirilmiş başqa variantlarda öldürülmənin səbəbi kimi aclıq göstərilir.

Maraqlıdır ki, nağıllarda qocaların gizlədildiyi sığınacaqlar (anbar, taxıl saxlanan quyu, samanlıq və s.) aqrar fəaliyyətlə bağlıdır. Deməli, qocaların o biri dünyaya göndərilməsi ritualının bir tərəfdən aqrar kultla, digər tərəfdən qurbanvermə mərasimi ilə, üçüncü tərəfdən isə əcdad kultu ilə əlaqəsi vardır.

Əgər söhbət ritualdan gedirsə, təbii ki, onun dəqiq icra qaydaları olmalıdır. Buraya qocaların öldürülməsi üçün müəyyən edilmiş yaş, ritualı icra edən konkret şəxs, istifadə edilən alət, vasitə və silahlar, öldürülmə metodu və s. aiddir. Azərbaycan və slavyan xalqlarının nağıllarında qocanı o biri dünyaya aparacaq vasitə kimi «səbət» qeyd olunur. Səbət (лубок) ritualın vacib elementi kimi çıxış edir. Çox qocalıb əldən düşmüş şəxslər barədə xalq arasında belə bir deyim var: «Fılankəsin qulağının dalından halva iyi gəlir». Göründüyü kimi, bu deyim azərbaycanlıların yas mərasimindəki ehsan süfrəsinin bir neməti, mütləq şirniyyatı halva vasitəsilə insanın xəstə, taqətsiz olduğuna, əcəlinin yaxınlaşdığına işarə edir. Eyni situasiyada slavyanların işlətdiyi deyimlərdə isə qocaların öldürülməsi adətinin izləri qorunub saxlanılmış, əsas ritual elementi olan «səbət» mühafizə edilmişdir. Taqətsiz qocalar haqqında ukraynalılar belə deyirlər: «пора на лубок» («səbətə qoymaq vaxtıdır») yaxud; «пора посадить на сани» («xizməyə oturmaq zamanıdır»). Məsələ burasındadır ki, qışda slavyanlar qocaları səbətə, onu

isə xizəyin üstünə qoyub qarın üzərilə bir dərəcə itələyər, orada tərki edib qayıdardılar (24, 51). Rusların bir atalar sözündə də qocaların öldürülməsi adətində işarə olunur: «отца на лубе спустил, и сам того же жди» (atanı səbətdə atmısan, özün üçün də bunu gözlə) (24, 55).

Məqalənin əvvəlində oğulun valideynini öldürməkdən vaz keçməsinin müxtəlif səbəblərini göstərmişdik. Ukrayna variantlarında səbət çox orijinal formadadır. Babasının səbətə qoyulub ölümə aparıldığını görəni kiçik nəvə öz atasından xahiş edir ki, səbəti geri gətirsin. Çünki atası qocalanda onu da səbətə qoymaq lazım gələcək (24, 54).

Folklor nümunələrinin məzmunundan bəlli olur ki, adət artıq tənəzzül dövrünü yaşayır. Belə ki, oğula atasını öldürmək üçün həm ətrafındakı insanlar, həm də icmanı idarə edən şəxs təzyiqli göstərilər. Yəni bu adətin icrası artıq ictimai zərurət, sosial sifariş deyildir. Oğul onu ləngitsə də, «atanı səbətə qoymağın vaxtıdır» - deyənlərin qınağı ilə, nəhayət, könülsüz də olsa atasını aparmalı olur.

Nümunələrin hamısında əsas məqsəd, nağılın qayəsi adətin təsvirinə deyil, ondan uzaqlaşmağın, ondan əl çəkilməsinin təsvirinə yönəlmişdir. Yəni artıq ritualla deyil, onun rudimenti ilə qarşı-qarşıyayıq.

Folklorda əks anlayışların, ziddiyyətlərin üz-üzə qoyulması ifadəliliyin artmasını, konfliktin kəskinləşməsinə təmin edir. Haqqında bəhs etdiyimiz nümunələrdə müdrik ahıllarla hələ yetkinləşməmiş cavanlar üz-üzə gətirilir. Örnəklərin finalında çıxarılan nəticə, yəni ölkənin idarə edilməsində dünyagörmüş müdrik, qocaların təcrübəsindən, ağıllı məsləhətlərindən yararlanmağın zəruriliyi qədim Roma natiqi, siyasi xadimi və filosofu Mark Tulli Siseronun (e.ə. 106 – e.ə. 43) «senat»la bağlı dediklərini yadımıza salır. Latınca «senex» – «qoca» mənasını verən sözdən yaranmışdır. Qədim Romada dövlətin ali hakimiyyət orqanlarından biri olan «senat» «ahıllar şurası» deməkdir. Romanın əsas nüfuzlu ailələrinin yaşlı üzvlərindən təşkil olunurdu. Siseron demişdi: «Əgər siz başqa ölkələrdəki hadisələr barədə, oxusanız, yaxud dinləsəniz, bilərsiniz ki, çox möhtəhəm dövlətlər cavanların günahı ucbatından dağılmış və qocaların gücü ilə bərpa edilmişdir» (23, 12).

Qocaların öldürülməsi adətini və onun folklor süjetində əksini tədqiq edən müəlliflərdən D.N.Zeleninin (25, 47-78), F.Volkovun, V.Çaykanoviçin xidmətlərini qeyd etmək lazımdır.

Slavyan folklor nümunələri ilə Azərbaycan nağıllarının qarşılaşdırılması gözlənilməz uyğunluq və eyniyyətlərlə yanaşı, milli özünəməxsusluğa, adət və ənənələrə, həyat və məişət tərzinə, mənəvi özəlliklərə söykənən fərqlərin üzə çıxarılması ilə nəticələnir. Məsələn, «Qızıl küp» rus nağılının 2 müxtəlif variantı ilə «Padşahın əmri» Azərbaycan nağılını müqayisə edək.

Həm rus, həm də Azərbaycan nağılında qocalardan qurtulmaq əmri hökmdara və ya ağaya məxsusdur. Rus nağılında oğul atasını meşədə qoymayıb gizlədir. Azərbaycan nağılında oğul anasını dənizə atmalı ikən bunu etmir. Onun qarşısını alan anasının hər şeyə rəğmən oğluna qayğı göstərməsidir. Qadın geri qayıdan övladına deyir: «oğul, o cığırla get ki, yolu azmaya-san». Oğul bundan təsirlənib anasını təndirdə gizlədir. Rus nağılında isə oğul dəyə qazıb atasını orada saxlayır.

Həm rus variantlarında, həm də Azərbaycan nümunəsində gənclər hökmdarın və ya ağanın əmri ilə müxtəlif tapşırıqları yerinə yetirməli olurlar. Bu tapşırıqların çoxu hər bir xalq üçün spesifik səciyyə daşıyır, yəni fərqli və orijinaldır. Məsələn, rus nağılının bir variantında

ağa əmr edir ki, «onun yanına gələn nə arabada, nə atda, nə oturan yerdə, nə ayaq üstə, nə köynəkdə, nə də çılpaq olsun» (18, 288).

Qoca ata bu müşkülü belə çözüür: «...bu tapşırığı kim yerinə yetirməlidirsə... keçinin üstündə tərsinə otursun, onu quyruğu ilə idarə etsin, köynək əvəzinə də üstünə balıq toru atsın» (18, 288).

Başqa bir tapşırığında ağa elə bir hədiyyə istəyir ki, «həm olsun, həm də yox» (18, 288). Bu sınaqdan çıxmaq üçün qoca oğluna məsləhət görür ki, ağaya bir quş tutub aparsın. Əlini uzadanda quşu buraxıb uçursun (18, 288).

Üçüncü tapşırıq hər iki rus variantında təkrar olunur (nohurdan qızıl küpün çıxarılması). Qoca oğlunu başa salır ki, küp əslində nohurda deyil, onun kənarında bitən ağacın başındadır (18, 289; 16, 144-145).

Müqayisə zamanı «Qızıl küp» rus nağılıının ikinci variantındakı tapşırıqlardan biri ilə «Padşahın əmri» Azərbaycan nağılındakı tapşırığın üst-üstə düşdüyünü görürük. Hər iki nağılda gənc oğlan iki eyni rəngli, eyni görkəmli atın hansının ana, hansının bala və ya hansının qoca, hansının cavan olduğunu müəyyən etməli idi. Lakin məsələnin həlli hər bir xalqın öz təfəkkürünə, iti ağına, dərin müşahidələrinə uyğun şəkildə təklif olunur. Rus nağılında qoca deyir ki, axurdan çıxanda «qaçmağa can atan cavan atdır, yavaş-yavaş gedən isə yaşlıdır» (16, 145).

Azərbaycan nağılında isə, bizcə, çözümlə daha maraqlıdır və təbiətlə harmoniyada, iç-içə yaşayan, atı öz qardaşı hesab edən türk əcdadlarımızın nüfuzedici, dərin müşahidələri üzərində qurulmuşdur. «Anasının məsləhəti ilə oğlan atların qabağına yem qoyur. Bütün heyvanların əvvəlcə balaları yediyi halda, atlarda bala anasından sonra yemə toxunmuş. Oğlan yemə ilk yaxınlaşanın ana at olduğunu söyləyir» (4, 157).

Azərbaycan nağılındakı digər sınaq da təbiət və heyvanlar haqqındakı biliklərə söykənir. Padşahın mərmər daşın üzərində dörd deşik açmaq tapşırığını oğul ananın məsləhəti ilə 40 gün ərzində yerinə yetirir. O, mərmərin dörd tərəfinə bal tökür. 40 günə qarışqalar yığışıb daşın küncələrində deşik açır (4, 157).

Xalqın yaratdığı bütün nümunələrdə, o cümlədən nağıllarda insanların qəlbinə, vicdanına ünvanlanmış tərbiyəvi xarakterli ismaric olur. Nağılların özəyində uydurma dursa da onların mətnində bir çox həqiqətlər, fəzilətlər gizlənilir. Həmişə nikbin sonluqla bitən, xeyirin şər üzərində qələbəsi ilə tamamlanan nağılın funksiyası yalnız əyləndirmək deyil, həm də öyrətmək və tərbiyələndirməkdir. Nağıl dinləyənlər nəqqalın işarə etdiyi mətləbləri anlayıb qəhrəmanların həyatından ibrət götürürlər ki, bu da həmin janrın əsas funksiyasıdır. «Qocaların öldürülməsi» süjeti qədim ibtidai cəmiyyətlərdə yaşamış adətin əsrlərin o tayından gələn əks-sədası olsa da, gənclərdə, uşaqlarda böyüklərə ehtiram, hörmət və qayğı hissələrini aşılamaq, onların ağıl, müdriklik və təcrübəsindən bəhrələnməyin vacib olduğunu anlatmaq məqsədilə xalq sənətkarları tərəfindən dönə-dönə işlənmiş, bütün dünyada yayılmışdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Abdulla K. Sırr içində dastan və yaxud gizli Dədə Qorqud – 2. Bakı: Elm, 1999, 293 s.
2. Acalov A. Dəli Domrul boyunun kökləri və mifoloji simvolikası. // Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı: Elm, 1983, s. 222-236.
3. Андреев Н.П. Указатель сказочных сюжетов по системе А.Аарне. издание Государственного Русского Географического общества. Ленинград, 1929, 119 с.
4. Azərbaycan folkloru antologiyası. IV kitab. Şəki folkloru (Tərtib edənlər: Hikmət Əbdülhəlîmov, Ramazan Qafarlı, Oruc Əliyev, Vaqif Aslan). Səda, Bakı, 2000, 496 s.
5. Azərbaycan nağılları (5 cildə). V c. (Tərtib edəni: Nurəddin Seyidov). Şərq-Qərb, Bakı, 2005, 301 s.
6. Araslı H. «Kitabi-Dədə Qorqud». // Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri (Seçilmiş əsərləri – 1 cildə). Bakı: Gənclik, 1998, 731 s.
7. Брокгауз, Ефрон. Убийство детей и стариков. // Энциклопедический словарь (1890-1904) в 82 томах. Т. 67, типография Акционерного общества Брокгауз-Ефрон, Санкт-Петербург, 1902, 482 с.
8. «Dədə Qorqud kitabı» (ensiklopedik lüğət). Məqalənin müəllifi С.Вəydilidir. Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2004, 365 s.
9. Каллаш В.В. Положение неспособных к труду стариков в первобытном обществе. // Этнографическое обозрение. Издательство: Императорское Общество Любителей Естественознания, Археологии и Этнографии (ИОЛЕАЭ) при Московском Университете, №2, Москва, 1889, с. 45-73
10. Киплинг Р. Маугли. Гянджлик. Баку, 1980, 144 с.
11. Кисляков Н.А. О древнем обычае в фольклоре таджиков // Фольклор и этнография. Ленинград, 1970, с. 71-82.
12. Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edənlər: Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadə). Bakı: Yazıcı, 1988, 264 s.
13. Qarabağ: folklor da bir tarixdir (3 cildə). I c. Elm və təhsil. Bakı, 2012, 463 s.
14. Qaravəllilər və nağıllar (Toplayanı və tərtib edənləri Natəmi Məhəmməd Tantəkin, Salman Əliyev). Bakı: Yazıcı, 1988, 171 s.
15. Геродот. История в девяти книгах (Перевод и примечания Г.А.Стратановского, под общей редакцией С.Л.Утченко. Редактор перевода Н.А.Мещерский). Ленинград: Изд. Наука, 1972, 600 с.
16. Народные сказки воронежской области. Современные записи. Под редакцией А.И.Кретьова. Изд. Воронежского Университета. Воронеж, 1977, 175 с.
17. Путилов Б.Н. Мотив как сюжетобразующий элемент // Типологические исследования по фольклору. Сборник статей в память В.Я.Проппа. Москва, 1975, с. 141-155
18. Русские народные сказки (Сказки рассказанные воронежской сказочницей А.Н.Корольковой). Составитель и ответственный редактор Э.В.Померанцева. Изд. Наука. Москва, 1969, 406 с.
19. Rüstəmzadə İ. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi (Aarne-Tompson sistemi əsasında). Bakı: Elm-Təhsil, 2013, 368 s.
20. Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка (составители: Л.Г.Бараг, И.П.Березовский, К.П.Кабашников, Н.В.Новиков). Ленинград: «Наука», Ленинградское отделение, 1979, 437 с.

21. Страбон. География в 17-ти книгах (Перевод с греческого, статья и комментарии Г.А.Стратановского. Под общей редакцией проф. С.Л.Утченко. Редактор перевода проф. О.О.Крюгер). Ленинград: Наука, 1964, 943 с.
22. Sultanlı Ə. Məqalələr. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1971, 327 s.
23. Цицерон. О старости, о дружбе, об обязанностях. Москва, 1975, 246 с.
24. Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. Москва: Наука, 1978, 239 с.
25. Зеленин Д.К. Обычай «добровольной смерти» у примитивных народов. // В кн.: Памяти В.Г.Богораза. Сб. статей. Москва-Ленинград, 1937, с. 47-78.

İnternet resursları

26. Rubur.ru/article/legenda-o-prekrashhenii-obychaja-umershhvlyat-starikov)
27. <http://stuttering.su/phpBB3/viewtopic.php?f=1&t=3642>

BIBLIOGRAPHY:

1. Kamal Abdulla. The dastan in mystery or ulterior Dede Korkud-2. Baku: Elm, 1999, 293p. (in Azerbaijanian)
2. Ajalov A. Roots and mythological symbology of chapter Deli Domrul // Problems of Azerbaijanian philology. Baku: Elm, 1983, p.222-236. (in Azerbaijanian)
3. Andreyev N.P. Index of tales' plots on the system by A.Aarne. Edition of State Russian Geographical Society. Leningrad, 1929, 119p. (in Russian)
4. Anthology of Azerbaijanian folklore. Book IV. Sheki folklore (compilers: Hikmet Abdulhalimov, Ramazan Gafarli, Oruj Aliyev, Vagif Aslan). Sada, Baku, 2000, 496p. (in Azerbaijanian)
5. Azerbaijanian tales (in 5 volumes). Vol .V (compiler: Nuraddin Seyidov). Sharg –Garb, Baku, 2005, 301p. (in Azerbaijanian)
6. Arasli H. “Kitabi-Dede Korkud”// Azerbaijanian literature: history and problems (selected works-in 1 volume). Baku: Genjlik, 1998, 731p. (in Azerbaijanian)
7. Brokgauz, Efron. Killing of the children and old// Encyclopaedia (1890-1904) in 82 volumes. Vol . 67. Printing-house of joint-stock company Brokgauz-Efron, Saint-Peterburg, 1902, 482p. (in Russian)
8. “The book Dede Gorgud” (encyclopaedia). The author of the article is J.Beydili Baku: Publishing house Onder,2004, 365p. (in Azerbaijanian)
9. Kallash V.V. Position of the incapable old in the primitive society// Ethnografic review. Publishing house: Imperial Society of Amateurs of Natural Science, Archaeology and Ethnography (ISANSAE) attached to Moscow University, N2, Moscow, 1889, p.45-73. (in Russian)
10. Kipling R. Maugli, Genjlik, Baku, 1980, 144p. (in Russian)
11. Kislyakov N.A. About the ancient custom in Tadjik folklore// Folklore and ethnography. Leningrad, 1970, p.71-82. (in Russian)
12. Kitabi-Dede Gorgud (compilers: Farhad Zeynalov and Samat Alizadeh). Baku, Yazichi, 1988, 264p. (in Azerbaijanian)
13. Karabakh: folklore is the history (in 3 volumes). Vol. I. Elm ve tehsil, Baku, 2012, 463p. (in Azerbaijanian)
14. Garavelli and tales (collectors and compilers: Hatemi Mahammad Tantekin, Salman Aliyev). Baku, Yazichi, 1988, 171p. (in Azerbaijanian)
15. Herodot. History in nine books (translation and comments by G.A.Stratanovsky. Edited by S.L.Ultchenko. Editor of translation is N.A.Meshchersky). Leningrad , Nauka, 1972, 600p. (in

- Russian)
16. People's tales of Voronej region. Modern notes. Edited by A.I.Kretova. Publishing house of Voronej University, Voronej, 1977, 175p. (in Russian)
 17. Putilov B.N. Motive as a plot-forming element// Typological researches on folklore. Collection of articles in memory of V.Ya. Propp. p. 141-155. (in Russian)
 18. Russian people's tales (told by Voronej story-teller A.N.Korolkova). Compiler and senior editor is E.V.Pomerantseva. Moscow, Nauka, 1969, 406 p. (in Russian)
 19. Rustamzadeh I. Index of plots of Azerbaijanian tales (on the basis of system by Aarne-Tompson). Baku: Elm-Tahsil, 2013, 368p. (in Azerbaijanian)
 20. Comparative index of plots. Eastern-Slavonic tale (compilers: L.G.Barag, I.P.Berezovsky, K.P.Kabashnikov, N.V.Novikov), Leningrad, Nauka, 1979, 437p. (in Russian)
 21. Strabon. Geography in 17 books (translation from Greek, article and comments by G.A.Stratanovsky. Edited by prof. S.L.Utchenko. Editor of translation is prof. O.O.Kryuger). Leningrad, Nauka, 1964, 943p. (in Russian)
 22. Sultanli A.Articles, Baku: Azerbaijanian State Publishing house, 1971, 327p. (in Azerbaijanian)
 23. Cicerone. About old age, friendship, duties. Moscow, 1975, 246p. (in Russian)
 24. Veletskaya N.N.Pagan symbology of Slavonic archaic rites. Moscow: Nauka, 1978, 239p. (in Russian)
 25. Primitive peoples' custom "free-will death"// In the book: In the memory of V.G.Bogoraz. Collection of articles. Moscow-Leningrad, 1937, p.47-78. (in Russian)

Internet resources:

26. Rubur.ru/article/legenda-o-prekrashhenii-obychaja-umershhvlyat-starikov)
27. <http://stuttering.su/phpBB3/viewtopic.php?f=1&t=3642>

Кямәлә Исламзадә
Бакинский Государственный Университет (Азербайджан)
kemale_67@mail.ru

СОЦИАЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МЕЖДУНАРОДНОГО СЮЖЕТА «УМЕРВЩЕНИЕ СТАРИКОВ»

РЕЗЮМЕ

В статье речь идет о сюжете «Умервщение стариков», зарегистрированном под номером 981* в указателе международных сказочных сюжетов Аарне-Андреева. Социально-исторические причины возникновения сюжета анализируются на основе фактов, отраженных в источниках. Прослеживаются его различные модификации в нескольких азербайджанских сказках, созданных на основе данного сюжета. Сравнение этих сказок с их русскими, украинскими, белорусскими аналогами представляет большой интерес с точки зрения потенциала мотивов в создании сюжетов. Концепции относительно аспектов пересечения сюжета «умервщение стариков» и международного сюжета «жизнь взамен жизни» подтверждают, во-первых, рудименты первобытных обычаев, а, во-вторых, их существование в виде сиотических знаков. В статье на основе конкретных примеров анализируется связь обычая «умервщение

стариков» с культом предков и ритуалом «проводы на тот свет».

В сказках с рассматриваемым сюжетом образ старика в действительности выступает как архетип «мудрого старца». Это – образ, воплотивший многовековой опыт, научные знания и наблюдения. Архетип «мудрый старец», носящий двойственный, противоречивый характер, иногда действующий как культурный герой, а иногда как трикстер, в данном сюжете приговаривается к смерти как разрушающий, вредный элемент. Далее же, после решения проблемы, он претворяет в жизнь урегулирующую функцию. К концу сюжета отрицательная маска архетипа «мудрый старец» сменяется положительной Деятельностью. Как в награду за это обычай умерщвления стариков устраняется.

Ключевые слова: международные сюжеты, «умерщвление стариков», сказки, варианты, мотивы, каталог, архетип «мудрый старец»

Kamala Islamzadeh
Baku State University (Azerbaijan)
kemale_67@mail.ru

SOCIAL – HISTORICAL ROOTS AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE INTERNATIONAL PLOT “KILLING OF THE OLD”

SUMMARY

The article deals with the plot “killing of the old” registered under the number 981* in the index of international tale plots by Aarne-Andreyev. Social – historical reasons on the formation of this plot are analyzed on the basis of the facts reflected in the sources. Are traced its different modifications in some Azerbaijanian tales created on the basis of this plot. Comparison of these tales with their Russian, Ukrainian, Belarusian analogs is very interesting from the standpoints of potential of motives in creation of plots. Conceptions dealt with the aspects of intersection of the plot “killing of the old” and international plot “life in exchange for life” confirm, first, rudiments of primitive customs, second, their existence as semiotic signs. In the article on the basis of the concrete examples is analysed connection between the custom “killing of the old” and cult of ancestors and rituals “seeing – off to the other world”.

In the tales with this plot the character of the oldman is really as an archetype of “the wise old man”. It is a character that embodies centuries – old experience, scientific knowledge and observations the Archetype “the wise old man” has ambivalent contradictory character acting sometimes as a cultural hero, sometimes as a trickster, is sentenced to death in this plot as a destroyer and wrecker. Then after solving the problem he carries out his regulation function. By the end of the plot the negative mask of the archetype “the wise old man” is replaced by the positive activity. As a reward for it the custom of killing of the old is eliminated.

Key words: international plots, “killing of the old”, tales, variants, motives, catalogue, archetype “the wise old man”